

СВОБОДАТА НА СЛОВОТО В КОНТЕКСТА НА СОЛОНОВИТЕ РЕФОРМИ В ДРЕВНА АТИНА

Стела Монева

Една немалко по обем антична и съвременна литература поставя теоретично проблема за свободата на словото, това достатъчно спорно завоевание на класическата демокрация, като периодично ни припомня атинския опит за демокрация. Благодарение на този първоизточник е възможно да се видят не само корените на фундаменталната демократическа идея, но и някои страни на практическото ѝ приложение в условията на първата демократична система.

Според общоприетото виждане, конституционната история на Атинската демокрация имала три важни етапа, свързани с имената на Солон, Клистен, Ефиалт и Перикъл. Основните права и гаранции на гражданите осигурили още реформите на Солон, проведени през годината на неговото архонтство – 594–593 г. пр. Хр.¹ От наша гледна точка, тук именно бил и първоначалният “фокус” на практическото приложение на правото на свободно слово. Наред с това редица Солонови мерки могат да се разглеждат като изпълняващи и охранителни за първата демокрация функции. Някои от тях засягали точно лицата, които получили правото да говорят пред народа. В количеството научна литература за класическата демокрация, оказваща стъписващ ефект върху изследователя е трудно да се срещнат проучвания, посветени на тези особености в конкретиката на Солоновата конституция. Като реплика в такава насока е предлаганата на вниманието разработка².

Най-напред в това изложение е уместно да се спомене, че политическото разбиране на словото първоначално не било познато

на атиняните. Практиката на публичното говорителство, на оповестяване на важна информация, изначално съществувала в обществения живот³. Съгласно проучванията, в класическата античност тя била свързана с изпълнението на различни управленско-организационни функции от страна на някои представители на формиращата се знатна прослойка. Важен аргумент е Омировият текст, който включва многобройни описания на свиквани Народни събрания и на произнасяни речи. В изказванията на Омировите герои е закодирано познатото йерархично различие между владетели, знатни мъже и аудитория (напр.: *Hom.*, II, I, 58 – 59; 101 – 102; II, 98 – 100; 209 – 211; *Od.*, II, 15; 82 – 84; 155 – 157; 224 – 225; 239 – 240). В епохата преди Солон, в аристократично обкръжение, подобни словесни прояви естествено били ориентирани само към благородните и изключвали от обсега на своето действие народа⁴. В контекста на казаното си даваме сметка за малкото известно на науката за до-Солонова Атина. Основното за разработваната идея е, че наред с другите регламентирани положения Солоновото държавно устройство за пръв път в историята позволило на принципа за свободата на словото да “проработи”, вече за всички граждани в атинското политическото пространство.

Следващата задача за предприетото изследване е проверката на наличните изворови данни. В писмената традиция историята на Солон се разлага на по-късни догадки, теоретични построения, легенди, редица наслоявания и последователни преработки. Това е повод понякога да се твърди, че е невъзможно да се открият очертаванията на Солоновата конституция⁵. Аристотел и Плутарх обаче особено настойчиво говорят за политическите реформи на Солон, което е в пряка връзка със свободата на словото, като политически въпрос. Много важен извор са политическите елегии на този законодател и поет, съхранени главно у Аристотел. Често идеализирайки “бащиния строй” атинските оратори от края на V в. пр. Хр. и IV в. пр. Хр. описвали ситуацията при изказванията в полисните органи на управление, връщайки се до разпоредбите на Солон (напр. *Lys.*, X, 15, 21; XXX, 26, 28). Опирайки се на тази изворова база и тръгвайки от един по-тесен проблем за изследване може да се очаква постепенното му изясняване и разклонение.

На трето място трябва да се отбележи, че основавайки се на гръцката традиция и историография, съвременната историческа наука разглежда Солоновото законодателство, общо взето, от две главни позиции. Много учени считат реформите за пореден израз на растящото недоволство на народа (демоса) срещу родовата аристокрация (евпатридите)⁶. Другата наложила се в разработките теза, изтъква политическия характер и голямото историческо значение на дейността на Солон, при прехода към демократично устройство на полиса⁷. В повечето случаи подходът на изследователите изглежда почти стандартен и следващ идеализацията на неговата личност, подета още от античните автори след края на V в. пр. Хр. Наистина този мъдър атинянин поставил основите на Атинската демокрация (вж.: Arist., Athen. Pol., 41, 2), но до обезсилването на аристокрацията и до тържеството на демократичните идеали било още твърде далеч.

Когато преминаваме към проучването на въпроса за свободата на словото, привличаме изложеното в главните източници за законодателната и реформаторска дейност на Солон. Без да се развива в дълбочина цялостната институционна структура е достатъчно да се подчертае, че Солоновите закони дали право на участие на всички атински граждани във водещите демократични органи на управление – Народното събрание (Еклесия) и Народния съд (Хелиея) (вж. Arist., Athen. Pol., VII, 3; Plut., Sol., XVIII). Като една от най-демократичните разпоредби на Солон Аристотел упорито отличава “...правото на последно обжалване в съда” и добавя, че “...бидейки господар на своя глас, демосът ставал господар в управлението” (Arist., Athen. Pol., IX, 1; срв. Plut., Sol., XVIII). Накратко отразените положения от новата конституционна уредба дават основание да се смята, че чрез правото на апелация, на свобода на изказването, на внасяне на управленски предложения, обсъждане, гласуване, вече всеки пълноправен атинянин (без значение на своя произход) практически се превръщал в потенциален носител и изразител на принципа за свобода на словото. Тъкмо на тези факти може да стъпи нашето твърдение за ефективно гарантиране от Солоновата конституция на свободното политическо слово. При това отсъствието на алтернативни източници за информация във висша

степен издигало ролята на публичното изказване в полисният живот. Така атинянинът, вплетен в общественополитическата дейност, от този момент насетне тръгвал по пътя на публичното поднасяне на информация в основните места за политическо действие и постепенно придобивал вид на публичен говорител-оратор (ρῆτωρ)⁸.

След тези изрични указания на традицията и разсъждения трябва да се отчете, че правото на свободни речи за колектива от граждани, станало разпознавателна индикация на Атинската демокрация още с нейното “прохождение”. Доказателство за тази основна политическа потенция се открива и в постоянното нарастване на влиянието на словото в последвалите политически практики и теории в древна Атина. По същество след Солон, в правото на всеки гражданин да гласува, да се изказва по политически въпроси, самите атиняни започнали да виждат истинския израз на демократичните свободи (вж. Her., V, 78; Thuc., II, 37, 1; III, 38, 2 – 4; 40, 3; 42, 4 – 5; Ps. – Xen., I, 2, 6, 10; Dem., Or., IX, 3).

Това е основателната причина в съвременните изследвания по теория на демокрацията да се сочи, че класическата демокрация била съставена от “гласове”⁹. Неубедително обаче е едно от твърденията на Дж. Сартори. Например според него, на тази система “фатално ѝ липсвали филтри и предпазни клапи”, тя не познавала “въздържанието”, от което следва известна “необузданост” и при прилагането на правото за свободно изразяване по политическите въпроси¹⁰. В други нови изследвания се отбелязват особеностите в античния модел на демокрация. Дейвид Хелд включва сред т. нар. от него “ключови елементи” на класическата демокрация, многообразните методи на селекция на активните политически граждани¹¹. Двете авторитетни мнения са достатъчни за да се видят различия и сред политолозите в разбирането на практическата функционална същност на класическата демокрация. В тези обобщаващи теоретични сравнения между античната и модерната демокрация, са лесно обясними разликите в становищата или пропуските в детайлите от образа на зараждащата се Атинска демокрация, доколкото в тях се преследват исторически съпоставки и типологизация на демократическите модели¹².

В действителност редица мерки изпълнявали охранителни и селективни за първата демокрация функции¹³. Обсъждането на тези въпроси става възможно посредством съсредоточаването върху няколко закона в Солонвата демократична рамка, пряко свързани според нас с практиката на свободно изразяване в древна Атина. Предлаганият анализ би позволил да се преодолеят или преразгледат някои от изказаните в науката постановки.

Античната традиция е единодушна за това, че реформите на Солон целели постигането на социален мир и ред. Погледнатото общо, такава задача имал и смятаният за въведен от него закон за изказванията в Народното събрание. Интригуваща и подробна картина представя ораторът Есхин (Aesch., I, 23, 28 – 30; III, 4). В съобщенията интереса на изследователя привлича момент от началото на заседанията в Еклесията.

Доверявайки се на Есхин, по въведения от Солон ред било задължително обръщението на глашатая към участниците в Събранието със следния въпрос: “Кой от хората по-възрастни от 50 години желае да се изкаже с реч?” (Aesch., I, 23). Едва, когато бивали изслушвани тези достойни граждани, отново глашатаят поканвал да вземат думата всички други желаещи атиняни. Епизодът показва първото необходимо условие, предвидено от Солон, за упражняването на правото на свободно изразяване: установяване на последователност на изказванията, създаване на известна дисциплина сред говорещите.

В тази връзка си струва да се припомни още веднъж случая с Терсит в Омировата “Илиада”. В неговия образ са пластифицирани две исторически истини¹⁴. От една страна, изразено е общественото недоволство срещу настъпилото социално-икономическо разслоение, а от друга страна, е представено негативното отношение към рушителя на установения колективен ред, на дисциплината в Събранието. Проблемът бил във факта, че той нямал право да говори пред събраната аудитория. Ставането на Терсит, отделно от същината на речта му, създавало сериозни затруднения в хода на заседанието. Сред присъстващите настъпили гняв, напрежение, смут (Ном. II., II, 223, 271). Нарушени били нормалните стандарти в Събранието, правилата за поведение между висшестоящите в

обществото и подчинените. Според поемата, отрицателно реагирани и едните, в лицето на Одисей (II, II, 245), и другите, обединени в народната тълпа (II, 271). Редът бил възстановен, но силово – жезълът на базилевса се стоварил върху плещите на размирника Терсит (II, 265).

Този момент от литературната традиция прави по-разбираемо застъпеното от Солон положение. При преустройството на системата на управление на полиса овластените да ораторстват атиняни станали многобройни. Чувствително се променили начинът на комплектуване и ролята на Народното събрание в полза на мнозинството, съставено от разнородни обществени групи¹⁵. Новите обстоятелства съвсем естествено изисквали разглежданата мярка за да съществува все пак някакъв ред и да се избегне хаосът при изказванията в Еклесията. Солон не използвал сила, както се видя от инцидента в епоса, а най-вероятно е търсел път към сходни и възможни ситуации. Изворовите данни са категорични за компромисните средства и начини, с които действал той при осъществяването на намеренията си (вж. Arist., Athen. Pol., XII, 1; Plut., Sol., XVIII).

По-нататък при наблюденията се забелязва с какви начини би могъл да разполага Солон. Задаваният от глашатая въпрос поставял строг възрастов критерии за говорещите в Народното събрание, като отдавал приоритет на атинските “старци”. Това едва ли може да се приеме за нововъведение. Познавачите на архаичните родово-племенни общества обясняват съществуването на т. нар. в литературата “геронтокрация” с натрупаните “правила от опит”¹⁶. Съответното положение в атинското Събрание вероятно е било продиктувано от благоразумието, на традиционна основа. Дали Солон се е върнал към древни правила на обществения строй или само ги е съживил, продължил, е много трудно да се предположи, поради несигурната в това отношение писмена традиция. Но атиняните очевидно се осланяли на “старците”, на тяхната способност да вземат правилни решения. Изглежда се очаквало “мъдрите старци” да не бъдат подложени на незачитане от мнозинството граждани. По-малко вероятно било техните изказвания да срещ-

нат съпротива или да бъдат отхвърлени предложенията им от участниците в заседанията.

След казаното може да се мисли, че правото на “мъдрите старци” да говорят първи, един вид играло ролята на своеобразен традиционен “филтър” за защита срещу необмислени, импулсивни, неузрели предложения. Нормата по специфичен начин свидетелства за стремеж да се избегне всяко отклоняване от правилното решение, което можело да има жизненоважно значение за съвкупността от граждани, за целия полис. Нещо повече, в социална проекция този механизъм посягал на “високото положение” на евпатридите-“старци”. Въпросният ред на изказванията на практика допускат и представители от демоса, достигнали възрастовата степен на “старците” не просто да се изказват, а да говорят първи в Събранията. Потенцията на словото, правото на речи и предложения можели в известна степен да обезсилят общественополитическата роля на някои от аристократичните родове. Тук изглежда се сблъскваме и с компромисите в дейността на Солон. С този сякаш справедлив ред за изказванията се съобразявали дълго, поне от позициите на древна Атина. Преминал през изпитанията на тиранията, сътресенията в процеса на демократизиране, апелът към “мъдрите старци” да говорят първи в Народното събрание, продължавал да звучи (вж. напр. Dem., Or., XVIII, 170).

На следващо място в Солоновите постановки прави впечатление връзката между правото да се упражни свободата на словото и обществената преценка за проявите на отделния човек, за индивидуалните качества на личността му. Пак от Есхин става ясно, че за да не се ощетява мнозинството, имало случаи на лишаване на атински граждани от възможността да говорят пред народа. Това заплашвало лицата, които водели “срамен начин на живот” (Aesch., I, 28). В такава насока разграничаването между атиняните се извършвало по следните критерии: грижа за родителите (Aesch., I, 28); участие във военните походи без прояви на дезертърство (29); да не се занимава гражданинът с проституция и разврат (29); да не допуска разпиляване на бащиното имущество и наследство (30). Най-общо казано това бил способ за проверка на “гражданската пригодност” на ораторите, който имал морални измерения¹⁷.

Социалният престиж на говорещия в публичното пространство по такъв начин лягал на определена съдържателна основа. Същността на тази наложила се в атинския политически бит проверка ни застава на признаем една историческа заслуга на Солон. Трасирайки пътя на демократичните преобразования в Атинския полис, той, по всичко личи, поставял свободата на словото в света на ценностите. Този законов ред внушава историческа перспектива: свободата на изразяването започва от човека, от личността; моралната преценка като собствена ценност на свободата на словото.

В специализираната литература по история на античността, съществуването на забраната за публично изказване пред народа се приема по-скоро за ”ограничителна мярка”, за опит да се стесни правото на свободно слово в условията на Атинската демокрация¹⁸. Становищата на изследователите са съобразени преди всичко с безспорно по-тесните граници на самата антична “микродемокрация”. Широко известно е, че от Солоновата конституция, въпреки следващите реформи, Атинската демократична система останала “обърнатата” срещу голяма част от населението на полиса (чужденци, жени, роби)¹⁹. Коментиранията разпоредба на Солон също би могла да се определи за ограничител в рамките на демократичните дадености. При всички положения тя възпирала само представителите на колектива от граждани. Трябва обаче да се отчете, че посочените морални норми не толкова отнемали правото на политическа активност и свободни речи на атиняните, колкото попречвали на недостойните сред тях да се възползват от него. Ето защо мярката може да се схваща като своеобразен “Солонов метод” за селекция сред говорещите в публичното политическо пространство.

Не е странно, че разказът на Плутарх все едно продължава този приписван на Солон “подбор” между гражданите. Създадена веднъж, по повод на говоренето в публичното пространство на древна Атина, ситуацията, като че ли сама се множила в нови ситуации. Това, което съобщава биографът, касае Солонов закон, забраняващ: “да се говори лошо за мъртвите” и в случая по-важно то “Да се ругаят живите в ... съдебните и правителствените здания...”, т. е. в местата за политическо действие. За нарушителите

на закона се предвиждали глоби (Plut., Sol., XXI, 1). От атиняните всъщност се изисквали определени поведенчески и мислителни реакции, които ни доближават до характеристиката на времето. Пред нас се легитимират методите за постигане на съзнание, на разбиране на силата на публичното изразяване като потребност за общественополитическото съгласие. Изглежда за атиняните, изказаното пред съгражданите слово се превръщало в отделен осъзнат елемент, който носел отговорността за общите интереси и затова от всички тях можело да се изисква точно определено поведение.

Колкото и да изглеждат в прямотата и простотата си наивни, разгледаните моменти от практиката на свободното публично изказване са реалия от атинската действителност, която символизира началото на това обществено и политическо благо. На Солон трябва да се отдаде историческа почит най-вече поради това, че за пръв път в историята съзнателно и ясно поставил идеала за свободно слово в съчетание със закона. Като практическо и идейно наследство от неговата конституция свободата на словото била и останала узаконено право. Възможността за индивида да се изразява свободно в политическото пространство, според Солоновите разпоредби се поставяла от гледна точка на интересите на мнозинството. До голяма степен в съответствие с този принцип се оформяла и атинската демократична система от ценности и полисният морал. Очертавала се колективната им основа, построена на идеята, че всеки пълноправен атинянин трябва да е готов да пожертва своето благо в интерес на гражданския колектив. Тази ценностна система придобила за пръв път нормативен характер от времето на Солон.

В същото време епизодите от конституцията като че ли крият осъзнаване на цялата разнзначност на института на свободата на словото. Самият Солон по всяка вероятност прекрасно разбирал, че всеки иска да утвърждава своето надвсекидневно положение и подобни стремежи могат да се постигнат чрез словесна агресия (вж. Plut., Sol., V)²⁰. Солоновите конкретни мерки за ред и защита на изказванията в Народното събрание и Хелиеята изглежда отразили ранната представа в света на атиняните, че не е възможно един човек да бъде непочтен в частния си живот, а в обществения добър.

По такъв начин той сякаш предвидил далечна историческа опасност – свободата на словото съдържа предпоставки за собственото си опорочаване. Казано по друг начин, принципът за свободни речи не бива да се разбира като вседозволеност: упражнен от недобросъвестни, неподготвени за управлението хора, той може да има негативни последици за цялостния общественopolитически живот. Мъдрите мерки на Солон завещават нуждата от законова охрана и внушават една предпазливост по отношение на приложението на класически привлекателната идея за свобода на словото.

Идеалът на Солон обаче не съвпаднал с действителността. Макар той да се опитал да установи последователност на изказванията и дисциплина в най-важните демократични органи на Атина, да въведе ред чрез писаните и “неписаните” закони (в сърцето и съвестта на човека), неговите постановки се трансформирали още в самото мислене на атиняните. Историята на Атинската демокрация показва, че правото на свободни речи се монополизирало от амбициозни хора. Основата на техния монопол в сериозна степен била конкуренцията в публичното словесно изказване. Спецификата на общественopolитическата им реализация, като предупредителен “урок от миналото”, може да свидетелства за възможни деформации при прилагането на принципа за свобода на словото²¹. Подобни въпроси се явяват разклонения от основната идея и подлежат на по-нататъшна разработка.

И накрая, Солон нямал определена заслуга за преодоляване на разноликите тенденции на практиката за свободно изразяване в древна Атина, но неговата роля се вижда в разбирането и в опита му да предпази своите съграждани от престъпната енергия, скланяща човека към злоупотреба със словото, към нарушаване на законите и реда.

БЕЛЕЖКИ

¹ В науката за античността традиционно е прието държавното устройство на Атина от времето на Солон да се нарича “Конституция на Солон”. Правата и задълженията на атинските граждани били записани на “кирби” (дървени дъски), които се свързвали в група по четири и се

въртели около ос. По Плутарх кирбите били поне 16 на брой (Plut., Sol., XIX, XXIII, XXIV). За да могат гражданите да четат законите, те били изложени на публично място (Arist., Athen. Pol., VII, 1). Обстойно за реформите на Солон вж.: **Bonner, R. J., G. Smith.** The Administration of Justice from Homer to Aristotle. Vol. I, Chicago, 1930; **Колобова, К. М.** Революция Солон. – УЗ ЛГУ. Серия истор. наук, 39, вып. 4, 1939, с. 25 – 37; **Hignett, C. A.** History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B. C. Oxford, 1952, p. 230 sqq.; **Jones, A. H. M.** The Athenian Democracy. Oxford, 1960, p. 30; **Тревес, П.** Проблема политического равновесия в классической античности. Москва, 1970; **Finley, M. I.** Democracy Ancient and Modern. London, 1973, p. 20 sqq.; **Hansen, M. H.** The Athenian Heliastia from Solon to Aristotle. – *Classica et Mediaevalia*, 33, 1981 – 1982, p. 9 – 47.

² С уважение представям настоящото изследване по случай 60-годишния юбилей на дод. д-р Николай Колев, чието слово на лектор и учен “звучи” у нас и в чужбина.

³ По етнографски данни, при формиращите се политически организации на някои племенни общества се появили специални лица със светска власт, чиито основни задължения били публичните изказвания от името на вожда. Те заемали един вид “ораторска длъжност”. Интересно е твърдението, че на Самоа даже се обособили двама вождове: управляващ и “говорещ”. Цит. по: История первобытного общества. Эпоха классового образования / Отв. ред. Бромлей Ю. В. Москва, 1988, с. 389.

⁴ Известно е, че Терсит е единственият Омиров герой, който е говорил пред Събранието, без да има аристократичен произход (срв. Ном., II, II, 246 – 248). Вж. напр.: **Линкълн, Б.** Реторика и присмех. Терсит и Омировото събрание: прев. от англ. – В: МИФ 5 “Културното пространство 2” / Гл. ред. Ив. Маразов, София, 2000, с. 66 – 73.

⁵ **Белох, Ю.** История Греции. Т. I: пер. с нем. Москва, 1897, с. 174 сл.; **Виппер, Р.** Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи (начало). Избранное сочинение в II томах. Т. I, Ростов н/Д, 1995, с. 122.

⁶ **Фролов, Э. Д.** Рождение греческого полиса. Ленинград, 1988, с. 134 – 135; **Sinclair, R. K.** Democracy and Participation in Athens. Cambridge, 1989, p. 52.

⁷ **Бузускул, В. П.** История афинской демократии. С. – Петербург, 1909, с. 49 сл.; Griffith, G. T. Isegoria in the Assembly of Athens. – In: Ancient Society and Institutions. Studies presented to V. Ehrenberg. New York, 1967, p. 117; **Mossé Cl.** Histoire d'une démocratie: Athens. Paris, 1971, p. 29, 46 sqq.; **Starr, Ch. G.** Economic and Social Growth of Early Greece, 800 – 500 B. C. New York, 1977, p. 27; Hansen M. H. Was Athens a Democracy? Popular Rule,

Liberty and Equality in Ancient and Modern Political Thought. Copenhagen, 1989, p. 35.

⁸ Вж. аргументирано изложение по въпроса: **Монева, Ст.** Термини за публичното ораторство в класическа Атина (сравнително – исторически данни): 2. Ρήτωρ. – В: Сб. България, българите и техните съседни през вековете. Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов (30 – 31. 10. 1998), В. Търново, 2001, с. 33 – 55.

⁹ **Берзън, Ж.** Теорема на демокрацията. – В: Демокрацията и предизвикателствата на времето. Антология/ Състав. Г. Карасимеонов, София, 1992, с. 183; **Сартори, Дж.** Теория на демокрацията. кн. 2. Класическите проблеми: пр. от англ. София, 1992, с. 43.

¹⁰ **Сартори, Дж.** Пак там.

¹¹ **Held, D.** Models of Democracy. Stanford, 1987, XII, p. 69.

¹² Елинската демократична идея привлича вниманието на проф. А. Пантев, който следва главно теоретичното наследство на Платон и Аристотел. Вж. Пантев А. Раждането на модерната демокрация. София, 1993, с. 27 – 31; Пак той. Историческата еволюция на политическата демокрация. София, 1997, с. 127 – 132.

¹³ **Вж. Монева, Ст.** Бележки върху корупцията в Атинската демократична система. – В: Сб. Корупцията – традиционни и съвременни изменения. В. Търново, 2001, с. 49 – 68. Застъпена е тезата, че много разпоредби целели охраната на обществения и държавен строй от разпространение на подкупничеството.

¹⁴ По-конкретно за литературния образ на Терсит вж.: **Богданов, Б.** Омировия епос. София, 1976, с. 85 – 86.

¹⁵ **Finley, M. I.** Op. cit., p. 18 – 19; **Sinclair, R. K.** Op. cit., p. 37 – 38.

¹⁶ За ранните форми на политическата организация и възрастовата група на “старците” подробно вж.: **Lukes, St.** Power and Authority. New York, 1963; **Parsons, T.** Politics and Social Structure. New York, 1969.

¹⁷ Относно законодателното начало на проверката вж.: **Adeleye, G.** The Purpose of The Dokimasia. – Greek, Roman and Byzantine Studies, 24, 1983, p. 295 – 306.

¹⁸ **Бузескул, В. П.** Античность и современность. (Современные темы в античной Греции). С.-Петербург, 1913, с. 32; Griffith G. T. Op. cit., p. 129.

¹⁹ **Hignett, C. A.** History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B. C. Oxford, 1952, p. 201; **Mossé, Cl.** La fin de la démocratie athénienne. Paris, 1962, p. 179.; **Vidal-Naquet, P.** Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec. Paris, 1981, p. 267 – 289.

²⁰ Красноречиво свидетелство са стиховете му: ”Пресищането ражда самодоволство, щом голяма благодат постигне хора, чиито разум не е

подготвен за това” (прев. Цв. Панициду, Х. Паницидис) (Arist., Athen. Pol., XII, 2).

²¹ Вж. напр. **Сахненко, Л. А.** Демагог Клеон. – ВДИ, 4, 1991, с. 71–72; **Монева, Ст.** Публичное слово и Афинская демократия (V – IV вв. до н. э.). Автореферат диссертации..., В. Търново, 1998, с. 13, 15.